

FORT PANNERDEN

Waaldijk 1, 6686 MV Doornenburg • +31 481 420 089 • info@fortpannerden.eu • www.fortpannerden.eu
BTW: NL820252396.B.02 • KvK: 09190507 • Bank: NL 90 RABO 01.0249.7753

STICHTING TOT BEHEER EN INSTANDHOUDING VAN FORT PANNERDEN

JAARVERSLAG 2023

INLEIDING

Voor u ligt het verslag van de Stichting tot Beheer en Instandhouding van Fort Pannerden (kortweg 'Fort Pannerden') over haar activiteiten gedurende het jaar 2023. Vol trots kunnen wij mededelen dat Fort Pannerden dit jaar door het publiek is uitgeroepen tot 'Mooiste fort van Nederland', hierover later mee.

MISSIE EN VISIE

Sinds de start in april 2016 van de exploitatie van Fort Pannerden in de huidige opzet als museum en beleefcentrum wordt er gewerkt vanuit de missie haar bezoekers kennis te laten maken met het bijzondere Fort en haar geschiedenis en omgeving. De Stichting wil daarmee een bijdrage leveren aan het bewustmaken van een zo breed mogelijk publiek, de schoolgaande jeugd in het bijzonder, van de betekenis van forten, van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en Fort Pannerden in het bijzonder. Daarbij is de visie dat deze bewustmaking het beste wordt bereikt door op *actieve* én *interactieve* wijze geïntegreerde museale en andere beleefactiviteiten aan te bieden.

De schoolgaande *jeugd* vormt een belangrijke doelgroep: door een spannend en interactief beleefprogramma wil Fort Pannerden kinderen en jongeren de ogen openen voor de unieke waarden van het erfgoed, de natuur en het (rivieren)landschap.

ORGANISATIE EN GOVERNANCE

De activiteiten van het Fort staan onder de supervisie van het bestuur van de stichting. De leden van het bestuur worden elke zes weken door de directeur bijgepraat en betrokken in het reilen en zeilen van Fort Pannerden, en er worden gezamenlijk besluiten genomen over investeringen en de vervolgstappen in de diverse projecten.

In de loop van 2023 heeft Luc Claessens aangegeven te willen stoppen als penningmeester. Door het bestuur werd uitgebreid gezocht naar een persoon die de plaats van Luc binnen het bestuur over zou kunnen nemen. Helaas is dit voor de functie penningmeester nog niet gelukt en Luc heeft aangegeven voor nu zijn functie te blijven vervullen totdat een opvolger is gevonden.

De dagelijkse leiding over de exploitatie van het Fort is in de ervaren handen van directeur Jos Peters, die samen met de diverse vrijwilligerscommissies een perfecte representatie van ons mooie Fort vormt.

Vanuit het bestuur en de directeur is er voorts periodiek overleg met de belangrijke belanghebbende partijen bij het Fort. Zo is er elk half jaar overleg met de verantwoordelijke wethouder en ambtenaren van de gemeente Lingewaard, maar ook meer incidenteel overleg met Staatsbosbeheer, Rijkswaterstaat en het Waterschap Rivierenland. Daarnaast is er elk halfjaar overleg met het bestuur van de Vereniging van Vrijwilligers van Fort Pannerden (VVFP), de vereniging waarin de vrijwilligers van Fort Pannerden verenigd zijn.

Het bestuur van de Stichting tot Beheer en Instandhouding van Fort Pannerden bestond in 2023 uit vijf leden. Naast dit bestuurslidmaatschap vervullen de leden ook andere maatschappelijke (neven)functies, welke relevant zouden kunnen zijn in relatie tot het bestuurslidmaatschap van de Stichting tot Beheer en Instandhouding van Fort Pannerden:

De heer drs B.H. (Ben) Verfürden (voorzitter):

Directeur van advies- en ontwerpbureau Hylkema Erfgoed B.V.

Voorzitter van de Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit van de gemeente Lingewaard

Lid van de Adviescommissie Monumenten en Archeologie van de Raad voor Cultuur

Mevrouw G.F.W. (Marieke) Uytdewilligen (secretaris):

Geen m.b.t. Fort Pannerden relevante nevenfuncties

De heer L.A.M. (Luc) Claessens (penningmeester):

Penningmeester De Zonnebloem Bommel-Haalderen-Ressen

Voorzitter tafeltennisvereniging Essentia Bommel

Mevrouw E. (Liesbeth) Tuijnman (bestuurslid):

Lid Raad van Advies Musée Laliqne Doesburg

Voorzitter Casteelse Poort (bevrijdingsmuseum Wageningen)

De heer P.J.J.M. (Paul) Peters (bestuurslid):

Medeoprichter van het Stadsmuseum 's-Heerenberg

Lid Heemkundekring 's-Heerenberg

Lid van de Vrienden van Huis Bergh

Gilderaadslid van de Geldersche Schuttersfederatie

Denktank cultuur / historie in de Liemers

Lid van de Vereniging Liemers - Niederrhein

De heer P. (Patrick) Hartog

Voorzitter van de cliëntenraad Jeugdbescherming Gelderland

Mevrouw D.M. (Dorothea) Kagei – Van der Velden

Bestuurslid (secretaris) bij Stichting Collectie Liemers Museum

Bestuurslid (secretaris) bij Stichting Collectie Gelders Schutters Museum

Bestuurslid (secretaris) regionale afdeling politieke partij in de Liemers

Lid lokale cliëntenraad Liemerijje – Zevenaar

Enkele van bovengenoemde nevenfuncties zouden vanuit de functie kunnen interfereren met het bestuurslidmaatschap van de Stichting tot Beheer en Instandhouding van Fort Pannerden, reden waarom er binnen de bestuursvergaderingen onderling op wordt toegezien dat elke schijn van belangenverstremming, voor zover zich dat al voor zou doen, wordt vermeden.

VRIJWILLIGERS

Het kan niet vaak genoeg worden herhaald, maar zonder vrijwilligers is er geen exploitatie van het Fort. De circa 100 vrijwilligers vormen samen met de directeur het dagelijkse kloppende hart van Fort Pannerden. Om het natuurlijke verloop in vrijwilligers (zowel in aantal als per specifiek functiegebied) op te vangen wordt elk jaar een wervingscampagne voor nieuwe vrijwilligers gehouden. Bij deze wervingen bieden we ook nadrukkelijk mensen die moeite hebben de reguliere arbeidsmarkt te betreden mogelijkheden om vrijwilligerswerk te doen. Hierbij wordt ook de Code Diversiteit & Inclusie betrokken.

Potentiële vrijwilligers kunnen zich het gehele jaar door aanmelden als vrijwilliger bij Fort Pannerden. Jaarlijks wordt er in het najaar een gehele dag op het fort gewijd aan het werven van nieuwe vrijwilligers.

Voor de vrijwilligers houden we speciale bijeenkomsten en vergaderingen om elkaar beter te leren kennen en goed met elkaar te communiceren waar we met het Fort mee bezig zijn en waar we heen gaan.

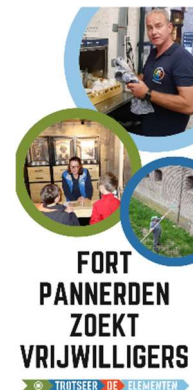
De vrijwilligers hebben zich verenigd in de VVFP en worden in de dagelijkse exploitatie van het Fort aangestuurd door de directeur. In goed overleg met de vrijwilligers hebben we in de zomermaanden de deuren van het Fort ook vaker open kunnen zetten voor de bezoekers. Dit is goed bevallen en we hopen in de toekomst door de inzet van onze vrijwilligers ruimere openstelling aan onze bezoekers te kunnen bieden.

Het bestuur van Fort Pannerden prijst zich gelukkig met de niet aflatende, toegewijde inzet van deze vele vrijwilligers, die een onmisbare schakel zijn in de instandhouding van de exploitatie van het Fort.

EXPLOITATIE

Bezoekers

In april 2023 startte de Stichting Liniebreed Ondernemen via de website Forten.nl met de publieksverkiezing "Mooiste Fort van Nederland". Tot 1 juli kon er op 88 forten gestemd worden. Vijf forten gingen door naar de tweede ronde. Fort Pannerden was er één van. Op 4 september 2023 kregen we te horen dat we uitgeroepen zijn door het publiek tot "Mooiste Fort van Nederland". Dit heeft geleid tot veel publiciteit, landelijk en regionaal.

De bezoekersaantallen zitten in de lift. We hebben dit jaar in de kerstvakantie de 20.000^{ste} bezoeker mogen verwelkomen. Eén en ander komt voor een groot deel doordat het Fort steeds meer bekendheid geniet en veelvuldig media-aandacht krijgt, in de geschreven pers maar ook op televisie. Natuurlijk zorgen ook de mogelijkheid om met een Museumkaart Fort Pannerden gratis te bezoeken en de status van UNESCO Werelderfgoed voor groeiende bekendheid in binnen- en buitenland. Het terras met mooi uitzicht op het Fort en over het Pannerdens Kanaal draagt zeker ook bij aan de groeiende belangstelling voor het Fort.

Daarnaast is er gerichte marketingaandacht voor het Fort vanuit de Stichting Liniebreed Ondernemen, Het Pact van Loevestein, Visit Arnhem Nijmegen, Kijk verder in de Liemers en natuurlijk de gemeente Lingewaard.

Op het Fort is vanuit de vrijwilligers ook nog een werkgroep PR (Public Relations) actief die vooral voor lokale aandacht zorgt via sociale media en in lokale weekkranten.

Bijzondere activiteiten

In januari werd de tentoonstelling 'Passage du Rhin' geopend. De tentoonstelling vertelde het verhaal van het rampjaar 1672, waarin de Fransen ons land vanuit het oosten aanvielen.

Aansluitend hebben we een tentoonstelling georganiseerd van het werk van drie lokale kunstenaars van het Kunstcollectief Gelderse Poort.

Gedurende de zomermaanden stond het fort in het teken van de krakersperiode. Vrijwilligers hebben gesprekken gevoerd met diverse betrokkenen uit die tijd om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen. Dit omvatte onder andere de toenmalige plaatsvervangende burgemeester van de Gemeente Lingewaard en de commandant van de Bratra, die betrokken was bij de ontruiming van het fort. Deze inspanningen resulteerden in een uitgebreide tentoonstelling over deze opmerkelijke periode op Fort Pannerden. Zowel bezoekers als voormalige krakers hebben hun grote waardering uitgesproken voor deze unieke expositie.

Het tweede weekend van september stond in het teken van Open Monumentendag met een recordaantal bezoekers van 244 op zondag 10 september. Een week later vond de opening plaats van een kunsttentoonstelling met werken van kunstenaars uit de regio.

In het najaar namen we deel aan de Maand van de Geschiedenis, georganiseerd door de Museumvereniging. Dit jaar stond het evenement in het teken van het thema "Eureka! Inventieve Architectuur en Techniek".

In 2023 viert Rijkswaterstaat haar 225-jarig bestaan. De oorsprong van Rijkswaterstaat ligt bij de splitsing van de Waal en het Pannerdens Kanaal. Het was dan ook bijzonder dat er dit jaar verschillende activiteiten van RWS werden georganiseerd bij Fort Pannerden. Hoogtepunten waren onder andere de installatie van kijkers op vier locaties langs het Pannerdensch kanaal en het bezoek van demissionair minister Harbers tijdens een bijeenkomst van RWS in het najaar.

Zaterdag 21 oktober stond weer in het teken van de 'Nacht van de Soldaat', deze avond was een groot succes met 235 bezoekers.

De ontwikkeling van de bezoekersaantallen is als volgt:

Jaar	Aantal bezoekers
2016 (vanaf de opening per 30 april)	9.123
2017	12.509
2018	13.473
2019	11.468
2020	7.896
2021	11.761
2022	18.541
2023	20.822

Dit betreft alleen de betalende bezoekers die het hele Fort bezoeken, maar is exclusief de (niet entree betalende) bezoekers die alleen gebruik maken van de horeca op ons terras en van het omliggende buitengebied.

Horeca

De kiosk (buitenhoreca) en het buitenterras zijn een welkome aanvulling gebleken. Naast het horecaplein binnen wordt er, als het weer het toelaat, veel gebruik gemaakt van de buitenhoreca.

De bezoekers kunnen nu genieten van het mooie uitzicht onder het genot van een drankje en versnapering. Tevens kunnen we hiermee de bezoekers van alleen het buitengebied enthousiasmeren voor een bezoek aan het Fort.

Dit jaar hebben we dankzij de hulp en creativiteit van onze vrijwilligers onze menukaart aan kunnen vullen met diverse belegde broodjes. Onze bezoekers waarderen dit zeer en maken hier ruimschoots gebruik van.

Alle horecaproducten worden voor zover mogelijk lokaal/regionaal betrokken. Zo komt de appeltaart vers gebakken van bakker Kol uit Doornenburg en wordt er speciaal Fortbier gebrouwen bij De Woal Brouwers.

Voor het ontvangen van grotere groepen kunnen we uitgebreidere horeca aanbieden. Voor deze uitgebreidere lunches en diners maken we gebruik van de expertise van De Smaakcateraar uit Gendt.

PROJECTEN

Filmzaal voor minder valide bezoekers

Dankzij een subsidie van het voormalige Prins Bernard Cultuurfonds konden we in mei 2023 onze tweede filmzaal openen. Deze zaal is speciaal ontworpen voor bezoekers die niet in staat zijn om fysiek alle verdiepingen van het fort te verkennen. Een groep vrijwilligers heeft een virtuele rondleiding door het fort gemaakt, waarbij de hele route wordt toegelicht via gesproken tekst. We vierden deze opening feestelijk samen met de bewoners van zorgcentrum Merlijn uit Doornenburg. Uiteraard mocht de virtuele rondleiding niet ontbreken.

Nieuwe naam horecazalen

Bij de heropening van Fort Pannerden in 2016 zijn de namen: Waterliniezaal en Warsteinerzaal ontstaan vanuit de horecaexploitant die destijds op het Fort aanwezig was. De Waterlinie vonden we een mooie toepasselijke naam, Warsteinerzaal vonden we bij het Fort niet passen. Om een goede nieuwe naam voor deze zaal te krijgen hebben we binnen onze groep vrijwilligers een oproep uitgezet om mee te denken voor een nieuwe naam voor deze zaal.

Vol trots konden wij de nieuwe namen mededelen: ***De Splitsing & De Waterlinie.***

DUURZAAMHEID

Waterkracht

In februari 2021 is het haalbaarheidsonderzoek m.b.t. het project Waterkracht (waarbij energie wordt opgewekt met duurzame turbines op kribben in de Waal) afgesloten en het eindrapport opgemaakt en gepresenteerd aan o.a. de portefeuille houdende wethouder van de gemeente Lingewaard.

Voor het vervolgtraject, het meekrijgen van Rijkswaterstaat (RWS) m.b.t. de vergunningverlening en het opmaken van een business case voor de realisatie van het project, wordt momenteel gesproken met RWS, de duurzame investeerder Wiek II, provincie Gelderland, gemeente Lingewaard en potentiële subsidieverstrekende instanties. Intussen heeft de Provincie Gelderland wel laten weten dat dit project een pilotfunctie zou kunnen krijgen in een programma voor innovatieve vormen van energieopwekking, de financiering zou dan vanuit dat programma, waaraan ook de rijksoverheid deelneemt, kunnen komen. Het is wel duidelijk dat er nog het nodige water door de Waal moet stromen voordat de aanzienlijke financiële investering voor elkaar is.

Helaas is dit een traject van lange adem en kunnen we hier geen nieuwe informatie over melden.

Energieplan

Een klein team van vrijwilligers heeft een energieplan voor Fort Pannerden opgezet. Het energieplan bestaat uit twee delen. Het eerste deel betreft een eerste aanpak van relatief eenvoudige energiebesparende maatregelen die helpen om het energieverbruik terug te dringen. Dit deel omvat de beschrijving van 57 werktuigbouwkundige en 46 elektrotechnische maatregelen. De uitvoering hiervan is gestart op 2 januari 2023 en op 1 juli 2023 zijn reeds 90% van al deze maatregelen gerealiseerd. De overige 10% wordt naar verwachting begin oktober afgerond. Dus ruim voor aanvang van het nieuwe stookseizoen.

Ook buiten ons eigen fort heeft dit energieplan de nodige aandacht gekregen, onder meer op de jaarbijeenkomst van de Stichting Liniebreed Ondernemen.

In de loop van juni 2023 is gestart met de beschrijving van deel twee. In dit deel komen uitgebreide maatregelen aan de orde die voorzien op langere termijn, waarmee een grotere investering gepaard gaat, zowel in tijd als geld. Meer onderzoek, meer voorbereiding, meer betrokken partijen en partners en meer duurzame installaties die helpen aan de eisen van de energietransitie te voldoen. Hierbij valt te denken aan een waterstofketel met warmtepompen en zonnepanelen.

FINANCIEEL

Voor het jaar 2023 hebben wij, in lijn met ons driejarenplan, een begroting opgemaakt die op een exploitatieresultaat van 0 uitkomt. Een exploitatie waarbij wij, op basis van de toegenomen bezoekersaantallen sinds de toekenning van de Unesco erfgoedstatus en de inschrijving in het Museumregister, wederom uit durven te gaan van 18.000 bezoekers. Maar ook een begroting waarin wij extra kosten (o.a. voor marketing) hebben begroot voor verdere versterkingen en uitbreidingen in ons unieke Fort.

Deze verwachtingen werden echter ruimschoots overtroffen door wederom een nieuw record aan bezoekers. Zo mochten we in totaal 20.822 bezoekers ontvangen, waarvan ruim 2.300 via groepsarrangementen. Ook de scholen hebben de weg naar ons Fort weer gevonden.

Vanuit het verleden weten we dat de seizoenspiek van bezoekers in het derde kwartaal ligt, waarin we ca 35% van de jaarlijkse bezoekers mogen begroeten. En de laatste jaren komen ruim 70% van de bezoekers in de periode mei t/m oktober. Of een jaar in een goed resultaat eindigt wordt derhalve vooral in het tweede halfjaar bepaald.

Door deze hoge bezoekersaantallen kwam de totale netto-omzet vanuit de bezoekers (entreetickets, eigen horeca en externe catering) uit op 337.522 euro en was daarmee ruim 60.000 euro hoger dan de netto-omzet in 2022. De omzet uit entreegelden en groepsarrangementen was ca 36.000 hoger dan vorig jaar. De omzet vanuit de eigen horeca/catering in het Fort kwam ca 19.000 euro hoger uit dan vorig jaar en dat kwam vooral doordat onze vrijwilligers zelf de meeste lunches en luxe broodjes verzorgen en aanbieden, in plaats van deze kant en klaar in te kopen.

De operationele lasten waren ca 48.000 euro hoger dan vorig jaar. Dat kwam voor een groot deel (ca 25.000 euro) omdat we, na de huurkijtscheldingen vanuit de gemeente Lingewaard gedurende en kort na corona, weer huur betalen. Daarnaast worden vanaf 2023 bepaalde kosten die voorheen onder de inkooplasten vielen (ca 10.000 euro) nu gepresenteerd onder Lonen en salarissen. Daarnaast waren de IT kosten hoger, maar waren de energiekosten gelukkig weer op een normaler niveau na de extreem hoge energietarieven in 2022, maar ook door de genomen energiebesparende maatregelen vanuit het vrijwilligersinitiatief.

Omdat er meer horeca/catering door onze vrijwilligers zelf werd verzorgd, met daardoor ook lagere externe inkoop, waren de inkooplasten per saldo niet veel hoger dan in 2022.

Door de veel hogere inkomsten uit de hogere bezoekersaantallen en uit de eigen horeca/catering gecombineerd met minder dan verwacht hogere kosten, konden we het jaar afsluiten met een hoger dan verwacht positief resultaat van 67.848 euro (in plaats van een break even resultaat zoals wij vanuit de begroting verwachtten).

De exploitatieresultaten kunnen als volgt worden samengevat:

EXPLOITATIERESULTAAT	2023	2023	2022
EUR*1	Gerealiseerd	Begroting	Gerealiseerd
Netto-omzet	337.522	295.000	276.685
Sponsorbijdragen	8.850	10.000	9.462
Subsidiebatens (corona subsidies)	0	0	13.000
Totaal baten	346.372	305.000	299.147
Inkooplasten	53.776	47.000	61.082
Operationele lasten	222.587	256.300	174.876
Financiële lasten	2.161	1.700	1.732
Totaal lasten	278.524	305.000	237.690
Saldo/Resultaat	67.848	0	61.457

VOORUITZICHTEN

Het recordaantal reguliere bezoekers en de hoge bezoekersaantallen vanuit de groepsarrangementen geven vertrouwen voor de toekomst. Voor 2024 hadden wij in ons driejarenplan 2023-2025 een financieel plan opgemaakt dat wederom op break even uit zou komen, waarbij gestaag groeiende omzet gecompenseerd zou worden door hogere lasten. Hogere lasten vooral door het voornemen verder te investeren in het robuuster maken van de interne organisatie. Maar ook, mede gezien de sterk verbeterde liquiditeitspositie in de laatste jaren, zijn plannen in voorbereiding voor het uitvoeren van een aantal vervangings- en uitbreidingsinvesteringen.

Doornenburg, 31 mei 2024

De heer drs B.H. Verfürden
Voorzitter

Mevrouw G.F.W. Uytdewilligen
Secretaris

De heer L.A.M. Claessens
Penningmeester

Mevrouw E. Tuijnman
Bestuurslid

De heer P.J.J.M. Peters
Bestuurslid

De heer P. Hartog
Bestuurslid

Mevrouw D.M. Kagei – Van der Velden
Bestuurslid